

Eesti kool on orienteeritud rohkem õpilaste individuaalsetele saavutustele, vene kool pigem klassi kollektiivsele edule.

Õpilaste toimetulek eesti ja vene koolis

R o m a n K a l l a s , P h . D

M a r i k a V e i s s o n , P h . D

Uurimisprojekt “Kool kui arengukeskkond ja õpilaste toimetulek” osutab, et eesti ja vene kooli õpilaste toimetulekustrateegiad on üldises plaanis küllaltki sarnased, kuid üksikutes valdkondades esineb olulisi erinevusi.

Ajavahemikus 2003–2005 toimunud läbilõikeuring (*cross-sectional research*) rajanes nii kvantitatiivsel kui kvalitatiivsel lähenemisel. Küsitleti 3329 õpilast, kellest 2537 õppis eesti ja 792 vene koolis. Küsitletud 65 kooli õpilased õppisid 7., 9., 11. ja 12. klassis.

Akadeemilised saavutused

Eesti ja vene kooli õpilastel on peaaegu sarnased hinded, kuid eesti koolis on tunduvalt rohkem nii halbade kui ka väga heade hinnetega õpilasi. Oletatavasti ei soovi vene õpilased oma keskmistest klassikaaslasest eriti erineda, samas õpilaste individuaalseid saavu-

tusi toetavas eesti koolis ei näi üksikute õpilaste edu olevat probleem.

Tähelepanuväärne, et vene koolis on kõige kohusetundlikumaid ja ka kõige lohakamaid õpilasi eesti koolist rohkem. Vene koolis jätab iga päev kodutööd tegemata 16, eesti koolis 7,8% õpilastest. Vaatamata tegemata kodutöödele, on vene koolis puudulike hinnetega õpilasi suhteliselt vähe, vaid 2,9%. Kodutöid hoolikamalt tegevate eesti õpilaste hulgas on puudulike hinnetega õpilasi 5,2%. Põhjus näib olevat selles, et vene koolis on õpilastel vähem kodutöid teha ja tunda annab ka kompensatoorne hindamine.

Vene koolis on puudujaid vähem, kusjuures veidi üle poole vastanutest (50,7%) kinnitab, et pole puudunud kordagi ilma kaaluka põhjusega. Eesti koolis vastab nii alla poole õpilastest (43,3%). Ka korduvalt puuduvaid õpilasi on eesti koolis rohkem.

Oletatavasti toob individuaalse edu suurem väärtustamine eesti koolis kaasa nõrgemate õpilaste sagedasema puudumise. Samas julgustab vene kooli suurem kollektivistlikkus õpilasi koolis käima isegi siis, kui häid hindeid pole loota.

Valdav osa nii eesti kui ka vene kooli õpilastest peab oma õppekoormust pi-

devalt või vahetevahel liiga suureks, kuid eesti koolis märgib liigset koormust 6,5% rohkem õpilasi kui vene koolides.

Ilmselt paneb eesti kool rohkem rõhku kodutöödele, tänu millele on koormus suurem ja hinded paremad, kuid ühtlasi puudutakse koolist rohkem. Samas väärtustab vene kool kodutöid vähem, õpilased on oma koormusega rohkem rahul ja puuduvad harvemini. Paraku on vene kooli õpilasekesksus saavutatud akadeemilise nõudlikkuse arvelt.

Psühholoogiline ja füsioloogiline heaolu

Enamik eesti (88,1%) ja vene (74,4%) kooli õpilastest hindas oma suhteid õpetajatega positiivselt.

Siiski on märkimisväärne, et eesti koolis on õpetajaga halvad suhted ainult 11,9% õpilastest, vene koolis on aga vastav näitaja 25,6%. Kaudselt viitab see vene õpilaste ja õpetajate emotsionaalsemale ja intensiivsemale suhtlemisele (vt tabel 5).

Torkab silma, et eesti õpilastest viitab õpetajate ebaõiglusele 22%, vene õpilastest aga 40,4%. Erinevus võib viidata nii vene õpetajate suuremale ebaõiglusele kui ka vene õpilaste protestivamale vaimule.

Füsioloogilise heaolu seisukohalt on eesti ja vene kooli õpilaste ühine probleem väsimus (vt tabel 6). Eesti õpilased kannatavad väsimuse all mõnevõrra suuremal määral (68,2%) kui vene koolis käijad (63,5%). Eesti koolis kannatab kroonilise väsimuse all 49% õpilastest, vene koolis 29,3%. Eesti laste suurem väsimus võib tuleneda suuremast nõudlikkusest ja õpikoormusest, sh kodutööde suuremast mahust (vt tabel 2).

“Kahtede” puudumine tunnistuselt ei taga noortele veel kindlustunnet. Eesti koolis on “kahtedega” õpilasi 5,2%, kuid kooli lõpetamises kahtlejad 19,7%. Vene koolis on need arvud 2,9 ja 15,4 (vrdl tabel 1 ja 7).

Eesti koolis muretseb oma käitumisprobleemide pärast 6,2% õpilastest, vene koolis on muretsejaid ligi kaks korda rohkem – 12,1%.

41,6% eesti noortest kardab, et ei pääse pärast kooli lõpetamist kõrgkooli.

	kõik koos N = 3329	eesti kooli õpilased N = 2537	vene kooli õpilased N = 792	**
“kahed”-“kolmed”	4,7	5,2	2,9	
“kolmed”-“neljad”	39,7	39,3	40,7	
“neljad”-“viied”	40,7	39,8	43,7	
“viied”	15,0	15,6	12,8	

Tabel 1. Mis hinded mu tunnistusel enamasti on?

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$ (χ^2 -test).

	kõik koos N = 3347	eesti kooli õpilased N = 2554	vene kooli õpilased N = 793	**
peaaegu mitte kunagi	19,4	18,4	22,3	
harva	42,8	44,9	35,8	
mitu korda nädalas	28,1	28,9	25,9	
iga päev	9,7	7,8	16,0	

Tabel 2. Ilma kodus õppimata lähen ma kooli...

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$ (χ^2 -test).

	kõik koos N = 3347	eesti kooli õpilased N = 2554	vene kooli õpilased N = 793	**
mitte kordagi	45,1	43,3	50,7	
paar korda	31,0	31,9	27,8	
mitu korda	14,6	15,4	12,2	
tihti (üle 15 tunni)	9,3	9,3	9,3	

Tabel 3. Sel õppeaastal olen põhjuseta puudunud...

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$.

* Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,05$; (χ^2 -test).

	kõik koos N = 3343	eesti kooli õpilased N = 2548	vene kooli õpilased N = 795	**
pidevalt või vahetevahel liiga väike	5,0	5,0	4,9	
sobiv	25,4	23,8	30,4	
pidevalt või vahetevahel liiga suur	69,7	71,2	64,7	

Tabel 4. Õppetöö koormus on minu jaoks...

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$.

* Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,05$ (χ^2 -test).

	kõik koos	eesti kooli õpilased	vene kooli õpilased	**
saan enamiku õpetajatega hästi läbi	84,9 (3344)	88,1 (2552)	74,4 (792)	**
enamik õpetajaid kohtleb mind õiglaselt	73,6 (3331)	78,0 (2546)	59,5 (785)	**

Tabel 5. Kool on koht, kus...

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$.

* Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,05$ (kahe protsentarvu võrdlus).

	kõik koos	eesti kooli õpilased	vene kooli õpilased	
väsinuna	67,1 (3309)	68,2 (2526)	63,5 (783)	*
juba hommikul väsinuna	44,3 (3314)	49,0 (2530)	29,3 (784)	**

Tabel 6. Tunnen end koolis sageli või kogu aeg...

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$.

* Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,05$ (kahe protsentarvu võrdlus).

	kõik koos	eesti kooli õpilased	vene kooli õpilased	
usun, et saan koolis hästi hakkama	81,7 (3331)	84,7 (2553)	72,1 (778)	**
kardan, et ei suuda kooli lõpetada	18,7 (3329)	19,7 (2543)	15,4 (786)	**
usun, et mul ei teki õpetajatega probleeme käitumise pärast	75,6 (3304)	77,5 (2529)	69,3 (775)	**
kardan, et mind võidakse käitumise pärast koolist välja visata	7,6 (3324)	6,2 (2544)	12,1 (780)	**
kardan, et ma ei pääse kõrgkooli	38,1 (3309)	41,6 (2534)	26,7 (775)	**
olen kindel, et töötuks ma ei jää	60,8 (3232)	73,7 (2483)	17,9 (749)	**

Tabel 7. Tulevikku vaadates...

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$.

* Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,05$; (χ^2 -test).

	kõik koos	eesti kooli õpilased	vene kooli õpilased	
alkoholist	75,5 (3778)	75,4 (2537)	75,5 (784)	
suitsetamisest	78,4 (3774)	79,3 (2532)	75,6 (783)	*
narkootikumidest	96,9 (3748)	97,2 (2513)	95,9 (777)	
kohvist	62,6 (3761)	63,4 (2526)	60,0 (780)	
magusasöömisest	31,3 (3782)	30,8 (2539)	33,2 (784)	

Tabel 8. Pärast ebaedu koolis ei otsi ma lohutust...

* Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,05$ (kahe protsentarvu võrdlus).

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$.

	kõik koos N = 3791	eesti kooli õpilased	vene kooli õpilased	
vahetevahel või peaaegu alati	29,7	22,0	54,7	**

Tabel 9. Pärast ebaedu õppimises otsin lohutust Jumalalt...

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$ (kahe protsentarvu võrdlus).

Vene koolis on sama mure ainult 26,7% noortest. Erinevus võib tuleneda eesti kooli suuremast akadeemilisusest, mille puhul kõrgkool on keskkooli loomulik jätk. Teine võimalik põhjus on eesti ja vene õpilaste erinevates sotsiaalsetes ambitsioonides.

Suurim erinevus eesti ja vene kooli õpilaste hinnangutes avaldub suhtumises töötuks jäämise võimalusse. 73,7% eesti õpilastest väidab, et on kindel oma tööhõive suhtes. Samal ajal jagab vene õpilaskonnas sama seisukohta kõigest 17,9%. Seega ei välista üle 80% vene

kooli õpilastest enda kuulumist sotsiaalsesse riskirühma.

Toimetulek koolikeskkonnas

Ebaedu koolis ei sunni eesti ega vene noori kasutama kahjulikke ja ohtlike aineid (tabel 8). Kõige levinum ebameeldivuste leevendamise viis on õpilastel hoopis magusasöömine – 70% vastanutest nii eesti kui vene koolis. Üllatab vene õpilaste suurem valmidus parandada tuju kohviga. Võimalik, et eesti noored käsivad kohvijoomist tava-pärase tegevusena ega seosta seda stressi leevendamisega. Vene koolis on suitsetamine ja uimastite tarvitamine levinud mõnevõrra rohkem kui eesti koolis, kuid alkoholi tarvitatakse mõlemal pool peaaegu võrdselt.

Eesti koolis otsib hätta sattudes Jumalalt abi 22% õpilastest, vene noortel on see protsent 54,7, mis viitab venekeelse kogukonna suuremale konservatiivsusele, kollektiivsusele ja emotsionaalsusele. Kaudselt räägivad selle tõlgenduse kasuks ka vastajate õppeedukust, koduste ülesannete täitmist ja koolist puudumist käsitlevad hinnangud (tabelid 1, 2 ja 3).

Väärtushinnangud

Üle 80% vastanutest kinnitab kooli õppekeelest olenemata, et nende õppeasutuses peetakse kõige tähtsamaks õppeedukust (tabel 10).

Eesti koolis domineerivad pigem liberaalsed väärtushinnangud, eelkõige väärtustatakse korrektseid suhteid sõltumatute indiviidide vahel. Vene kooli väärtushinnangud on sageli tajutavad autoritaarsetena, üldjuhul väärtustatakse seda, mis võib tulla kasuks ootamatult ilmnevate välislohtude puhul. Vene kooli väärtushinnangud on pigem normatiivse ja kontrolliva iseloomuga.

Huvid ja harrastused

Ligi kolm neljandikku nii eesti kui vene kooli õpilastest tunneb vajadust jõuda oma huvides selgusele. Seejuures teavad vene õpilased paremini, kuhu nad õppima lähevad ja mis elukutse valivad (tabel 11).

Eesti ja vene õpilased suhtuvad õppeainetesse enam-vähem sarnaselt (tabel 13). Kõige populaarsem õppeaine on nii eesti kui vene koolis kehaline kas-

vatus ja kõige ebapopulaarsem füüsika. Üllatab, et eesti keel on eesti koolis populaarsuselt alles 10., vene koolis aga 4. kohal. Samas on vene keel eesti koolis kõige ebapopulaarsem õppeaine – 15. koht.

Suured vahed on ka kunstiainetes. Eesti õpilastel on kunstõpetus 5., vene õpilastel alles 15. kohal. Seevastu kirjandus on eesti koolis 11. aga vene koolis 6. kohal. Eesti noorte esteetiline mõtlemine näib väljenduvat eeskätt käelise tegevuse kaudu, millele viitab kunsti-, töõpetuse ja käsitöö populaarsus, vene noorte esteetiline fantaasia näib avalduvat pigem kirjanduse kaudu. Viimasele osutab selgelt ka vene kooli õpilaste statistiliselt oluliselt suurem lugemishuvi (tabel 12).

Õpilaste vastused viitavad, et vene noorte igapäevane lugemisaktiivsus on eesti noorte omast keskmiselt 3–4 korda suurem.

Kokkuvõte

Nii eesti kui ka vene kool väärtustavad eeskätt õpilaskonna akadeemilisi tulemusi, kuid eesti kool on orienteeritud rohkem õpilaste individuaalsetele saavutustele ja vene kool pigem klassi kollektiivsele edule. Viimase saavutamiseks kasutatakse vene koolis ka kompensatoorset hindamist.

Eesti õpilased aktsepteerivad kõrgeid akadeemilisi nõudeid, kuid halva hinde kartus on neil üks koolist puudumise põhjusi. Vene noored on nõus distsipliinile ja käitumisele esitatavate nõudmistega ja lähevad kooli isegi siis, kui neil on kodutööd tegemata.

Üle kahe kolmandiku eesti ja vene õpilastest leiab, et nende õppekoormus on liiga suur. Eesti õpilaste rahulolematumus oma õpikoormusega on siiski mõnevõrra suurem. Ligi pool eesti õpilastest kannatab kroonilise väsimuse all, vene koolis on sama probleem vähem kui kolmandikul õpilastest. Eesti õpilaste suurem väsimus on ilmselt seotud kooli suurema akadeemilise nõudlikkusega.

Ligi viiendik eesti ja vene noortest kardab, et ei suuda kooli lõpetada, kusjuures selle üle muretsejate arv ületab mitu korda puudulike hinnetega õpilaste arvu.

Eesti õpilased tunnevad suurt muret ülikooli pääsemise, vene õpilased töö

	kõik koos	eesti kooli õpilased	vene kooli õpilased	
õpilaste turvalisust	58,4 (3340) VII	53,5 (2548) VII	74,2 (792) III	**
õppedukust	81,7 (3330) I	81,2 (2545) I	83,4 (785) I	
õpilaste tervist	50,8 (3331) X	47,8 (2538) IX	60,4 (793) VIII	**
häid inimeste/vahelisi suhteid	54,4 (3321) VIII	54,3 (2537) VI	54,5 (784) X	
viisakust	73,7 (3306) II	75,4 (2525) II	68,0 (781) V	**
korrektset välimust	46,9 (3302) XII	42,4 (2525) XII	61,8 (777) VII	**
ausust	65,0 (3330) III	66,6 (2546) III	59,8 (784) IX	**
abivalmidust, hoolivust	51,8 (3323) IX	52,3 (2541) VIII	50,3 (782) XII	
koolirõõmu	41,7 (3319) XIV	40,3 (2541) XIII	46,4 (778) XIV	**
distsipliini	63,1 (3314) V	59,3 (2533) IV	75,4 (781) II	**
otsivat vaimu, mõtteerksust	46,0 (3316) XIII	43,9 (2538) XI	52,7 (778) XI	**
sallivust	45,6 (3302) XI	45,0 (2528) X	47,8 (774) XIII	
laialdasi teadmisi, eruditsiooni	60,1 (3296) VI	56,9 (2524) V	70,7 (772) IV	**
püüet ennast täiustada	64,2 (3321) IV	64,7 (2541) XIV	62,7 (780) VI	

Tabel 10. Pean oma koolis tähtsaks või väga tähtsaks...

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$.

* Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,05$ (kahe protsentarvu võrdlus).

	kõik koos	eesti kooli õpilased	vene kooli õpilased	
Ma tahaksin oma huvides selgusele jõuda.	74,7 (3297)	74,8 (2520)	74,4 (777)	
Ma tean, mida ma tahan pärast kooli lõpetamist teha.	63,8 (3311)	61,6 (2537)	71,1 (774)	**
Ma tean, milline elukutse mulle kõige paremini võiks sobida.	56,2 (3297)	54,4 (2523)	61,9 (774)	**

Tabel 11. Olen nõus või täiesti nõus järgmiste väidetega.

** Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,01$.

* Erinevus on statistiliselt oluline $p < 0,05$ (χ^2 -test).

	kõik koos	eesti kooli õpilased	vene kooli õpilased	**
	N = 3305	N = 2526	N = 779	
rohkem kui 2 tundi	9,2	5,7	20,5	
1–2 tundi	11,8	8,7	21,8	
30–60 minutit	22,3	22,3	22,1	
vähem kui 30 minutit	28,8	32,2	18,0	
oma lõbuks ei loe üldse	27,9	31,0	17,6	

Tabel 12. Loen iga päev oma lõbuks...

** Erinevus on statistiliselt oluline, $p < 0,01$ (χ^2 -test).

leidmise ja sotsiaalse toimetuleku pärast.

Levinuim ebameeldivuste leevendamise viis on nii eesti kui ka vene õpilastel magusasõõmine – nii teeb 70% vastanutest.

Eesti koolis kinnitas oma valmidust aktsepteerida teatud asjaoludel reli-

gioosseid väärtusi ligi viiendik, vene koolis rohkem kui pool õpilastest. Kaudselt viitab see eesti kooli ratsionaalsusele ja moderniseerimisvalmidusele ning vene kooli konservatiivsusele.

Aksioloogilisel tasandil väärtustab eesti kool liberaalsust, personaalset sõltumatust, funktsionaalseid ja ratsionaal-

	kõik koos	eesti kooli õpilased	vene kooli õpilased
eesti keel	1) 102; 2) 165; 3) 184 Punkte 820. Koht 9.	1) 55; 2) 101; 3) 127 Punkte 494. Koht 10.	1) 47; 2) 64; 3) 57 Punkte 326. Koht 4.
kirjandus	1) 121; 2) 130; 3) 113 Punkte 736. Koht 10.	1) 65; 2) 76; 3) 67 Punkte 414. Koht 11.	1) 56; 2) 54; 3) 46 Punkte 322. Koht 6.
vene keel	1) 47; 2) 76; 3) 92 Punkte 385. Koht 13.	1) 29; 2) 39; 3) 49 Punkte 214. Koht 15.	1) 18; 2) 37; 3) 43 Punkte 171. Koht 10.
võõrkeel	1) 274; 2) 281; 3) 325 Punkte 1845. Koht 3.	1) 200; 2) 199; 3) 236; Punkte 1234. Koht 2.	1) 74; 2) 82; 3) 89 Punkte 475. Koht 3.
matemaatika	1) 350; 2) 262; 3) 251 Punkte 1825. Koht 2.	1) 227; 2) 181; 3) 171 Punkte 1214. Koht 3.	1) 123; 2) 81; 3) 80 Punkte 611. Koht 2.
arvutiõpetus	1) 174; 2) 107; 3) 99 Punkte 835. Koht 7.	1) 95; 2) 77; 3) 73 Punkte 512. Koht 8.	1) 79; 2) 30; 3) 26 Punkte 323. Koht 5.
ajalugu	1) 169; 2) 161; 3) 166 Punkte 995. Koht 6.	1) 128; 2) 112; 3) 115 Punkte 723. Koht 7.	1) 41; 2) 49; 3) 51 Punkte 272. Koht 8.
bioloogia	1) 149; 2) 207; 3) 191 Punkte 1052. Koht 5.	1) 113; 2) 163; 3) 136 Punkte 801. Koht 6.	1) 36; 2) 44; 3) 55 Punkte 251. Koht 9.
füüsika	1) 47; 2) 68; 3) 70 Punkte 347. Koht 15.	1) 33; 2) 55; 3) 41 Punkte 250. Koht 14.	1) 14; 2) 13; 3) 29 Punkte 97. Koht 14.
keemia	1) 53; 2) 78; 3) 72 Punkte 426. Koht 14.	1) 40; 2) 52; 3) 48 Punkte 272. Koht 13.	1) 13; 2) 26; 3) 24 Punkte 115. Koht 13.
geograafia	1) 68; 2) 107; 3) 157 Punkte 575. Koht 12.	1) 55; 2) 76; 3) 121 Punkte 438. Koht 11.	1) 13; 2) 31; 3) 36 Punkte 137. Koht 12.
kunstiõpetus	1) 118; 2) 173; 3) 161 Punkte 861. Koht 8.	1) 114; 2) 168; 3) 156 Punkte 834. Koht 5.	1) 4; 2) 5; 3) 5 Punkte 27. Koht 15.
muusika- õpetus	1) 99; 2) 107; 3) 140 Punkte 651. Koht 11.	1) 80; 2) 82; 3) 103 Punkte 507. Koht 9.	1) 19; 2) 25; 3) 37 Punkte 144. Koht 11.
tööõpetus, sh käsitöö	1) 199; 2) 207; 3) 142 Punkte 1153. Koht 4.	1) 148; 2) 150; 3) 109 Punkte 853. Koht 4.	1) 51; 2) 57; 3) 33 Punkte 300. Koht 7.
Kehaline kasvatus	1) 534; 2) 317; 3) 267 Punkte 2503. Koht 1.	1) 412; 2) 214; 3) 202 Punkte 1866. Koht 1.	1) 122; 2) 103; 3) 65 Punkte 637. Koht 1.

Tabel 13. Minu lemmikained on...

Õpilaste lemmikõppeainete pingerea koostamisel on arvesse võetud esimest eelistust (3 punkti), teist eelistust (2 punkti) ja kolmandat eelistust (1 punkti).

Märkus: andmete interpreteerimisel tuleb arvestada, et sõltuvalt õppeaine kohast õppekavas ei olnud kõikidel ainetel võrdset võimalust sattuda lemmikainete hulka.

seid kollektiiviseseid sidemeid. Vene kool on tajutav autoritaarsema, normatiivsema ja kontrollivamana.

Ligi kolm neljandikku küsitletud õpilastest tunnetab sisemist vajadust jõuda oma huvides selgusele, mis annab märku õpilaste sotsiaalse identiteedi probleemi ulatusest. Eesti õpilased taluvad oma sotsiaalse tuleviku ebamäärasust selgemini. Vene kooli õpilased enustavad oma tulevast haridusteed ja elukutsevalikut muretumalt.

Eesti ja vene õpilased suhtuvad õp-

peainetesse enam-vähem sarnaselt – kõige kõrgemalt on hinnatud kehaline kasvatus, võõrkeeled ja matemaatika, kõige ebapopulaarsemad on keemia ja füüsika. Lahknevused on aga märgatavad kunstiainetes. Eesti õpilaste esteetiline mõtlemine avaldub eelkõige käelise tegevuse kaudu – kunstiõpetuse, tööõpetuse ja käsitöötundides. Vene õpilased väljendavad oma esteetilisi seisukohti eelkõige kirjanduse tundides. Vene noored loevad vabal ajal ka rohkem raamatuid.

Kirjandus

1. Kallas, R. Kultuuridevaheline haridus Eesti koolihariduses, Kasvatusteadused muutuste ajateljel (koost Pandis, M.). Tallinna Pedagoogikaülikool, kasvatusteaduste teaduskond. Tallinn, TPÜ Kirjastus, 2004. 77–88.
2. Lazarus, R. S., Folkman, S. Stress, appraisal, and coping. N. Y., Springer Publishing Company, 1984.
3. Lazarus, R. S., Monat, A. Stress and coping: an anthology. Sec Edition. Columbia University press Guildford, Surrey, New York, 1985.
4. Lazarus R. S. Emotion and adaptation. New York, Oxford, Oxford University Press, 1991.
5. Pulver, A. Toimetulek iseendaga. (www dokument) <http://www.parnu.ee/Raulpage/pulver.html> 2000.
6. Soll, M., Reinthal, R. Muukeelne haridus Eestis. Kooli pidaja valikud ja vastutus Eesti muukeelse kooli arendamisel aastatel 2003–2010. Seminarnõupidamise materjale. Tartu, Haridus- ja Teadusministeeriumi keeletalitus. Mitte-eestlaste Integratsiooni Sihtasutuse haridusprogrammide keskus, 2004. 11–16.
7. Tirri, K., Tallent-Runnels, M. K., Nokelainen, P. A cross-cultural study of pre-adolescents' moral, religious and spiritual questions. British Journal of Religious Education, 2005, 27 (3). 207–214.